

UDK: 81'276.6:811.112.2'373.2
81'373.2:811.512.133

**ERKALASH LEKSIK BIRLIKLARI: NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA
PRAGMATIK FUNKSIYA, SO'Z YASALISHI HAMDA KONNOTATIV
MOTIVATSIYA
(QIYOSIY ONOMASTIK-PRAGMALINGVISTIK TAHLIL)**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18810887>

Tadjiboyeva Shoxsanam Rasulbekovna

GulPi, GulDu, Sirdaryo, O'zbekiston

E-mail: (tojiboyevashoxsanam@gmail)

Annotatsiyasi

Maqolada nemis tilidagi *kosenamen* (hypokoristika) hamda o'zbek tilidagi erkalash birliklari qiyosiy onomastik-pragmalingvistik yondashuvda tahlil qilinadi. Kosenamen/erkalash birliklarining dyadik (juftlik, ota-ona-bola) muloqotda "yaqin doira"ni belgilash, adresatga ijobiy baho va affektiv munosabatni kodlash funksiyasi asoslanadi. So'z yasash modellari (nemis tilida -chen/-lein, -i, qisqartirish, reduplikatsiya, kompozitsiya; o'zbek tilida -jon/-xon/-oy, -cha/-gina, egalik qo'shimchalari, metaforik nomlash) hamda semantik motivatsiya (zoonim, shirinlik, estetik obraz, humor orqali qayta kodlash) tizimlashtiriladi. Empirik dalil sifatida nemis va o'zbek tilidan misollar berilib, o'xshash va farqli jihatlar umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar

kosenamen, hypokoristika, erkalash, onomastika, pragmatika, dyadik muloqot, diminutiv, konnotatsiya, zoonim metafora, kompozitsiya.

Аннотация

В статье сопоставляются немецкие *Kosenamen* (гипокористика) и узбекские ласкательные обращения в ономастико-прагмалингвистическом аспекте. Обосновывается их функция маркирования "близкого круга" в диадической коммуникации и кодирования позитивной оценки адресата. Систематизируются модели словообразования и семантические мотивации (зоометафоры, "сладкие/эстетические" образы, юмористическая переинтерпретация). На материале немецких и узбекских примеров выявляются сходства и различия.

Ключевые слова

Kosenamen, гипокористика, ласкательные обраще -ния, ономастика, прагматика, диада, диминутив, коннотация, зоометафора.

Abstract

This paper contrasts German *Kosenamen* (hypocoristics) and Uzbek endearing forms of address from an onomastic-pragmatic perspective. It argues that both function as markers of a “close circle” in dyadic communication and encode positive axiological evaluation. Word-formation patterns and semantic motivations (animal metaphors, “sweet/aesthetic” imagery, humorous recoding) are systematized and supported by German and Uzbek examples, highlighting similarities and differences.

Key words

hypocoristics, Kosenamen, endearments, onomastics, pragmatics, dyadic communication, diminutives, connotation, metaphor.

Kirish. Kosenamen (hypokoristika) va o‘zbek tilidagi erkalash birliklari shaxslararo yaqin munosabatlarda qo‘llanadigan nomlash resursi sifatida tilning emotsional-pragmatik imkoniyatlarini yoritadi. Ular rasmiy antroponimlar kabi identifikatsiya vazifasini birlamchi maqsad qilmaydi; aksincha, adresatga ijobiy baho, mehr va yaqinlikni kodlash, muloqotda “*yaqin doira*”ni ajratish hamda munosabatni mustahkamlash funksiyasini bajaradi. Shu sababli mazkur birliklarni qiyosiy tahlil qilish nafaqat leksik-semantik masala, balki pragmatik vazifa, qo‘llanish muhiti, konnotatsiya va so‘z yasalishi mexanizmlarini birgalikda o‘rganishni taqozo etadi.

Empirik jihatdan erkalash lleksik birliklari ko‘pincha xususiy muloqotda yashagani uchun tizimli material yig‘ish murakkab. Shunga qaramay, ommaviy matbuotdagi ayrim “*shaxsiy xabar*” janrlarida (*tabrik/e‘lon*) erkalsh leksik birliklar ochiq qayd etilib, kuzatuvga imkon beradi.⁷

Mazkur maqolaning maqsadi — nemis va o‘zbek tillarida erkalash lleksik birliklarining pragmatik mohiyati, so‘z yasalish modellari, semantik motivatsiyasi va konnotativ mexanizmlarini qiyosiy tarzda tizimlashtirish hamda amaliy misollar orqali umumiy va farqli tomonlarini ko‘rsatishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Onomastik tadqiqotlarda kosenamenlar alohida (nisbatan kam yoritilgan) yo‘nalish ekani, buning asosiy sababi empirik materialning “yopiq”ligi bilan izohlanadi. B.Spillner (2011) kosenamenlarni ommaviy e‘lonlardagi shaxsiy xabarlar asosida kuzatib, 700+ turli birlikning yasalishi (diminutiv, kompozitsiya va h.k.) hamda semantik-pragmatik motivatsiyasini tahlil qiladi. Bu ish erkalash lleksik birliklarini “*faqat ro‘yxat*”

⁷ Spillner Bernd. “Kosenamen von deutschen Jugendlichen.” In: Numele și numirea. Actele ICONN 2011, 263–267.

sifatida emas, balki nutqiy vazifa va kreativ soʻz yasalishi bilan birga oʻrganish zarurligini koʻrsatadi.⁸

Naumann (1996) kosenamenlarni onomastika doirasida hypokoristika sifatida tavsiflab, ularning shakllanish vositalarini (qisqartirish, affiksatsiya, boʻgʻin takrori) umumlashtiradi.⁹ Bu yondashuv formal tasnif uchun muhim, biroq kosenamenning pragmatik farqlanishi (Spitzname bilan chegarasi)ni izohlashda qoʻshimcha mezonlar talab etiladi. Shu nuqtada D.Nyubling (2012) kosenamenning *dyadik* (juftlik/oila) muloqotda ishlashi, “*boshqalarni chetlatish*” va yaqinlikni belgilash funksiyasini alohida urgʻulaydi, shuningdek, erkalash lleksik birliklarida jins markerining ikkilamchi boʻlishini izohlaydi.

Leisi (1993) juftlik nutqini lingvistik fenomen sifatida koʻrib, yaqin munosabatlarda til birliklari “*ichki kod*” va *affektiv belgi* sifatida ishlashini koʻrsatadi.¹⁰ Kolhoss (2008) esa Remarque-Dietrich korrespondensiyasida erkalash leksik birliklari va *rolli oʻyinlar* uygʻunligini tahlil qilib, erkalovchi leksik birliklari - ning “*muloqotdagi rol va yaqinlikning sahnalashtiruvchi*” bilan bogʻliqligini yoritadi.¹¹ M.Schiller (2007) (rus tili materiali asosida) diminutiv va erkalash lleksik birliklarining pragmatik vazifasi – affektivlik va baholash komponentini nazariy asoslaydi. Bu qiyosiy tahlilda umumiy pragmatik mexanizmni tushuntirishga yordam beradi.¹²

Oʻzbek tilshunosligida erkalash birliklari koʻpincha murojaat, baholash va nutq madaniyati doirasida izohlanadi (masalan, “*jonim*”, “*bolajon*”, “*qoʻzichogʻim*”, “*asalim*”, “*polvonim*”, “*koʻzmunchogʻim*” kabi birliklarning affektiv semasi).

Albatta. Quyida matn **lotin oʻzbek yozuvida**, ilmiy-uslubiy shaklda tayyorlandi. Siz uni toʻgʻridan-toʻgʻri maqola yoki dissertatsiya matniga qoʻsha olasiz.

Nemis tilida ham shunga oʻxshash birliklar “*Kosewort*”, “*Kosename*” tushunchalari orqali izohlanadi va ular koʻpincha “*Anrede*” (murojaat shakli) sifatida lugʻatlarda belgilangan. Masalan, Duden lugʻatida “*Schatz*” birligi “(*häufig als Anrede*)” tarzida koʻrsatiladi va “*geliebter Mensch*” semasi bilan izohlanadi. “*Herz*” birligi ham “*geliebte Person, Liebling (meist in der Anrede)*” shaklida beriladi. Bu esa nemis tilida erkalash birliklari leksik-semantik jihatdan affektiv va pragmatik qatlamga mansub ekanini koʻrsatadi.

⁸ Nübling Damaris. *Kosenamen* (boʻlim). 2012, S. 173–176.

⁹ Naumann Hans. “Kosenamen.” In: *Namenforschung. Ein Internationales Handbuch zur Onomastik*, 2. Teilband, 1757–1761. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1996.

¹⁰ Leisi Ernst. *Paar und Sprache. Linguistische Aspekte der Zweierbeziehung*. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1993

¹¹ Kolhoss Susanne. “Der Privatmensch Remarque. Eine Betrachtung der Kosenamen und Rollenspiele in der Korrespondenz mit Marlene Dietrich.” *Erich-Maria-Remarque-Jahrbuch* 18 (2008): 51-72.

¹² Schiller Maria. *Pragmatik der Diminutiva, Kosenamen und Kosewörter in der modernen russischen Umgangssprache*. München: Herbert Utz, 2007.

Quyida o'zbek erkalash birliklarining nemis tilidagi semantik-pragmatik ekvivalentlari keltiriladi:

JONIM – nemis tilida: *(mein) Schatz, (mein) Herz, (mein) Liebling*. “Schatz” va “Herz” birliklari yaqin insonni anglatadi hamda ko'pincha murojaat vazifasida qo'llanadi. “Jonim”dagi ichki yaqinlik semasi nemis tilida “Herz” orqali metaforik tarzda ifodalanadi.

BOLAJON – nemis tilida: *mein Kleines, mein kleiner Schatz*. Bu birlikda kichraytirish va mehr semasi mavjud. Nemis tilida “klein” sifati affektiv yaqinlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlatiladi.

QO'ZICHOG'IM – nemis tilida: *mein Lämmchen, mein Schäfchen*. Zoonim asosli erkalash birliklari har ikki tilda ham mavjud. “Lämmchen” (qo'zichog) noziklik va himoyaga muhtojlik stereotipini ifodalaydi.

ASALIM – nemis tilida: *mein Süßer / meine Süße, Schatz*. “Asal” metaforasi shirinlik va yoqimlilik semasini bildiradi. Nemis tilida “Süße/Süßer” birligi shunga mos affektiv bahoni beradi.

POLVONIM – nemis tilida: *mein Held, mein Löwe, mein Bär*. Bu birlik kuch, jasorat va himoyachilik semalarini faollashtiradi. “Held” va “Löwe” maskulin stereotipni ifodalaydi.

KO'ZMUNCHOG'IM – nemis tilida: *mein Augenstern* “Augenstern” birligi nemis tilida “Liebling” ma'nosida ishlatiladi va “eng aziz inson” semasini bildiradi. O'zbek tilidagi “ko'zmunchog'im” bilan semantik-pragmatik jihatdan mos keladi.

Ushbu maqolada o'zbek materiallari amaliy misollar asosida tizimlashtirilib, nemis erkalash leksik birliklari bilan qiyoslab tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot deskriptiv-analitik va qiyosiy metodlar asosida olib borildi

1. **Pragmatik tasnif:** kosenamen/erkalash birliklari dyadik muloqot, adresatga

yo'naltirilganlik, ijobiy baholash va “yaqin doira” markeri sifatida tahlil qilindi.

2. **So'z yasallish tahlili:** nemis tilida diminutiv (*-chen/-lein*), hypokoristik - *i*,

qisqartirish, reduplikatsiya, kompozitsiya; o'zbek tilida *-jon/-xon/-oy, -cha/-gina*, egalik qo'shimchalari (*-im/-ing/-i*), metaforik nomlash modellariga ajratildi.

3. **Semantik-motivatsion tahlil:** zoonim, shirinlik/estetik obraz, humor orqali

qayta kodlash (pejorativning ijobiy o'qilishi) kabi manbalar konnotativ mexanizm sifatida izohlandi.

4. **Amaliy blok:** har bir model bo'yicha nemis va o'zbek tilidan misollar

keltirilib, o'xshashi va farqli jadvali shaklida umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar.

Pragmatik funksiya: “yaqin doira” markeri. Nemis tilida erkalovchi leksik birliklar odatda juftlik/oila doirasida ishlatilib, uchinchi shaxslar uchun yopiq bo'lgan “ichki kod”ni yaratadi. Mazkur kod munosabatning yaqinligini belgilaydi va ko'pincha omma oldida kam qo'llanadi.

O'zbek tilida ham erkalash birliklari shunga yaqin vazifani bajaradi: “*jonim*”, “*azizam*”, “*bolajonim*” kabi murojaatlar dyadik yaqinlik va mehrni kuchaytiradi, ko'pincha yaqin doira ichida tabiiyroq yangraydi.

Demak, har ikki tilda ham bu birliklar “identifikatsiya”dan ko'ra “munosabat indikatorlari”dir.

So'z yasash modellari: nemis-o'zbek tillari misolida. Quyidagi misollar faqat tahlil beriladi. Nemis tilidan misollar (kategoriyalar bo'yicha)

Diminutiv *-chen/-lein*: *Engelchen, Bärchen, Mäuschen, Schätzchen*

Hypokoristik *-i*: *Schatzi, Hasi, Maus*

Kompozitsiya: *Kuschelbär, Schmusekater, Zuckerblume, Zaubermaus*

Qisqartirish/modifikatsiya: *Alex, Micha* (dyadik vaziyatda jins markeri ikkilamchi)

Humor/pejorativning ijobiy o'qilishi: *Teufelchen, mein Stinker*

O'zbek tilidan misollar.

Egalik qo'shimchasi bilan (yaqinlikni kuchaytiradi): *jonim, azizam, gulim, quyoshim, bolajonim*

Affektiv affikslar: *-jon/-xon/-oy*: *bolajon, qizjon, oyim, xonim* (kontekstga ko'ra erkalash ohangi)

Diminutiv/erkalash formantlari: *-cha/-gina*: *qizcham, kichkintoygina*

Zoonim metaforalari: *qo'zichoq, quyoncham, mushukcham* (metaforik erkalash)

Shirinlik/estetik motivlar: *shakarim, asalimsan*

Humor orqali qayta kodlash (dyadik kontekstda): *qaysarginam, shaddodginam* (asl sifat dyadik baholashda erkalashga aylanadi)

Natijada, nemis tilida affektivlik ko'pincha *diminutiv* va *kompozitsiya* orqali “morfologik zich” kodlansa, o'zbek tilida affektivlikning muhim mexanizmi egalik qo'shimchalari (*-im/-ing*) va erkalash affikslari (*-jon, -cha, -gina*) bilan muntazam kuchaytiriladi. Bu – qiyosiy farq.

Semantik motivatsiya: *zoonim, shirinlik, estetik obraz*. Spillner korpusida zoonimlar miqdoran yetakchi: *Maus, Biene, Hase, Bär* va h.k. Bu metaforalar adresat obrazini “*yoqimlilik/mehr*” semasi orqali tez faollashtiradi.

O'zbek tilida ham zoonim asosli erkalash juda faol: *qo'zichoq, quyoncham, mushukcham*.

Umumiylik shundaki, har ikki tilda zoonimlar “affektiv baholash”ning qulay manbai, farqi esa – nemis tilida zoonim ko‘pincha diminutiv/kompozitsiya bilan birga kelib, formal jihatdan kuchayadi (*Mäuschen, Goldbärchen*), o‘zbek tilida esa zoonim ko‘proq egalik va affikslar bilan kuchayadi Masalan, *-im* egalik olmoshi zoonimlaraga qo‘shilib erkalsh lexisik birlik shaklida ifodalanadi. (*qo‘zichog‘im, quyoncham*).

Shirinlik/estetik motivlar ham ikki tilda mavjud: nemis tilida *Zuckerblume*, o‘zbek tilida *shakarim, asalimsan*. Bunday birliklar baholash semasini (yoqimlilik, qadr) estetiklashtiradi.

Humor va “qayta kodlash” mexanizmi. Spillner ko‘rsatgan muhim hodisa – salbiy yoki qo‘polroq leksikaning dyadik humor kontekstida ijobiy-affektiv o‘qilishi: *Teufelchen, mein Stinker*¹. Bu pragmatik jihatdan, “munosabatning ichki kelishuvi”ni talab qiladi: so‘zning lug‘aviy bahosi emas, **dyadik** kontekst ma‘noni belgilaydi. Kolhossler tahlilida shaxsiy yozishmalarda erkalovchi lekisk birliklar rolli o‘yin va ichki kodlash bilan bog‘lanishi bu mexanizmni kuchaytiradi.

O‘zbek tilida ham shunga yaqin jarayon uchraydi: *qaysarginam, shaddodginam, tanbalginam* kabi asl sifatlar dyadik baholashda “erkalash”ga ko‘chishi mumkin.

Demak, ikki tilda ham humor – konnotatsiyani qayta sozlovchi pragmatik mexanizmdir.

Jins markerining ikkilamchiligi: D. Nyubling (2012) erkalash lleksik birliklari jins markerining qat‘iyligi pasayishini ko‘rsatadi: vaziyat kim nazarda tutilganini bildiradi, shu bois qisqa shakllar (masalan, *Alex, Micha*) ikki jinsga ham mos tushishi mumkin.

O‘zbek tilida ham ko‘plab erkalash birliklari jinsdan qat‘i nazar ishlatiladi: *jonim, azizam* (kontekstga bog‘liq). Farqi shundaki, o‘zbek tilida “-xonim/-bek” kabi birliklar ijtimoiy-uslubiy qatlamga ham kirib ketishi mumkin. Nemis tilidagi erkaloshni ifodalovchi leksik birliklarida esa dyadik affektiv registr ko‘proq ajralib turadi.

Xulosa. Nemis tilidagi erkalovchi lekisk birliklar va o‘zbek erkalash birliklari pragmatik jihatdan bir tipdagi hodisa bo‘lib, ular dyadik muloqotda adresatga ijobiy baho va affektiv munosabatni kodlab, “yaqin munosabat”ni belgilaydi;

So‘z yasash bo‘yicha tipologik farq mavjud: nemis tilida diminutiv (*-chen/-lein*) va kompozitsiya affektiv “zich kod” yaratishda yetakchi;

O‘zbek tilida esa egalik qo‘shimchalari va affektiv affikslar (*-jon/-cha/-gina*) markaziy rol o‘ynaydi.

Semantik motivatsiyada umumiy manbalar (*zoonim, shirinlik, estetik obraz*) mavjud, ammo ularning formal kuchaytirish mexanizmlari turlicha;

Humor orqali konnotatsiyaning qayta kodlanishi har ikki tilda ham ishlaydi va munosabatning ichki kelishuviga tayanadi.

Amaliy tavsiyalar: (a) dissertatsiyada kosenamen/erkalash birliklarini “yaqin doira” pragmatik kategoriyasi asosida tasniflash; (b) har bir tilda formal model + semantik manba + konnotativ effekt uchligini jadvalda kodlash; (c) qiyosiy tahlilda dyadik (juftlik/oila) korpusini alohida ajratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Spillner Bernd. “Kosenamen von deutschen Jugendlichen.” In: *Numele și numirea. Actele ICONN* 2011, 263-267.
2. Nübling Damaris. *Kosenamen* (bo‘lim). 2012, S. 173-176.
3. Naumann Hans. “Kosenamen.” In: *Namenforschung. Ein Internationales Handbuch zur Onomastik*, 2. Teilband, 1757-1761. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1996.
4. Leisi Ernst. *Paar und Sprache. Linguistische Aspekte der Zweierbeziehung*. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1993, S. ...
5. Kolhossor Susanne. “Der Privatmensch Remarque. Eine Betrachtung der Kosenamen und Rollenspiele in der Korrespondenz mit Marlene Dietrich.” *Erich-Maria-Remarque-Jahrbuch* 18 (2008): 51-72.
6. Schiller Maria. *Pragmatik der Diminutiva, Kosenamen und Kosewörter in der modernen russischen Umgangsliteratursprache*. München: Herbert Utz, 2007, S.